

ارزیابی تعدادی از CMS لاین‌های اصلاح‌شده برنج بر اساس رفتار عقیمی، باروری و خصوصیات آلوگامی (*Oryza sativa* L.)

Evaluation of improved rice CMS lines according sterility, fertility and allogamy characteristics (*Oryza sativa* L.)

عمار افخمی قادی^{۱*}، نادعلی بابائیان جلودار^۲، نادعلی باقری^۳

۱، ۲ و ۳- به ترتیب کارشناس ارشد، استاد و استادیار دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری

Afkhami Ghadi A^{1*}, Babaeian Jelodar NA, Bagheri NA

1,2,3. MSc Student, Professor, Assistant Professor, College Agriculture, Sari Agricultural
Sciences and Natural Resources

* نویسنده مسئول مکاتبات، پست الکترونیکی: ammar_136447@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۹۰/۳/۱۸ - تاریخ پذیرش: ۹۱/۳/۲۳)

چکیده

گزینش لاین‌های مطلوب نرعقیم از نظر خصوصیات آلوگامی و صفات مؤثر بر افزایش میزان بذر تشکیل شده در A لاین‌ها از ضروریات برنامه برنج هیبرید می‌باشد. صفاتی همچون طول بساک، درصد خروج خوشه، درصد عقیمی گرده، طول میله پرچم، طول کلاله، طول گلوم و تعداد گلچه از جمله صفات مهم بر افزایش دگرگشتی و مطلوبیت لاین‌های نرعقیم می‌باشند. در تحقیق حاضر از ۷ لاین نرعقیم سیتوپلاسمی (A لاین) و نگهدارنده آنها (B لاین) و تعداد ۳۳ لاین نرعقیم اصلاح شده حاصل از تلاقی برگشتی ارقام ایرانی با لاین‌های نرعقیم معرفی‌شده از ایری به همراه لاین والدینی در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار استفاده گردید. صفات طول بساک، درصد خروج خوشه، درصد عقیمی گرده، درصد عقیمی خوشه، طول میله پرچم، طول کلاله، طول گلوم، اندازه گلچه، عرض گلچه، تعداد گلچه، درصد دگرگشتی، تعداد روز تا شروع گلدهی و تعداد روز تا پایان گلدهی مورد ارزیابی قرار گرفت. نتایج حاصل از بررسی عقیمی دانه گرده نشان داد که لاین‌هایی همچون ندا A، نعمت A، شصتک محمدی A و گرده دارای عقیمی کامل دانه گرده و خوشه می‌باشند. القای سیتوپلاسم عقیم به این لاین‌ها موجب شده تا خوشه، خروج کامل نداشته باشد. مقایسه میانگین صفات نشان داد که لاین نرعقیم حسنی ریشک قرمز A دارای بلندترین طول کلاله (۲/۹۳ میلی‌متر) و کوتاهترین طول کیسه بساک (۱/۸۷ میلی‌متر) بود. درصد دگرگشتی در این لاین و خزر A بسیار پایین (صفر درصد) بود. لاین نرعقیم IR69224A ضمن داشتن عقیمی کامل، درصد دگرگشتی بالایی ($\bar{X} = 37/79$) نیز داشته است. صفات درصد عقیمی گرده، تعداد گلچه در خوشه، طول گلوم و طول میله پرچم ضریب تغییرات ژنوتیپی، وراثت‌پذیری و پیشرفت ژنتیکی بالایی نسبت به سایر صفات داشته، در نتیجه این صفات را می‌توان بعنوان معیار انتخاب در لاین‌های نرعقیم سیتوپلاسمی با میزان دگرگشتی بالا در نظر گرفت. نتایج حاصل از تجزیه خوشه‌ای نشان داد که لاین‌های نرعقیم دشت (دشت × IR68899A)، خزر، حسنی، گرده، سنگ‌طارم، شصتک محمدی به همراه لاین‌های نگهدارنده خود هر کدام بطور جداگانه در کنار هم قرار گرفتند. بنابراین مشخص می‌شود که این لاین‌ها نیز بعد از چندین نسل تلاقی برگشتی به خلوص بالایی رسیده‌اند. از نتایج این تحقیق می‌توان جهت انتخاب والدین مناسب و استفاده از آنها جهت پروژه‌های اصلاحی مبتنی بر هیبریداسیون و دیگر روش‌ها به منظور یافتن نتاج با عملکرد بالا استفاده نمود.

واژه‌های کلیدی

آلوگامی،
برنج،
رفتار عقیمی،
نرعقیمی سیتوپلاسمی،
CMS.

مقدمه

هتروزیس یکی از مهمترین کاربرد عملی ژنتیک در کشاورزی را نشان می‌دهد. این روش، عملکرد محصول را بیش از ۲۰ درصد نسبت به ارقام برنج اینبرد اصلاح شده افزایش می‌دهد. فنآوری برنج هیبرید در بیش از ۲۰ کشور بعنوان ابزار اولیه برای افزایش عملکرد محصول برنج مطرح شده است. برنامه برنج هیبرید در چین، با روش‌های اصلاح برنج هیبرید و اصلاح لاین‌های برنج اینبرد ترکیب شده است. در چین دوازده وارسته هیبرید از جمله Liangyou ۱۱, You-28, Guoyou-6, Dyou-287, Piaei64S/E32 Shennong 606 اصلاح شده و بصورت تجاری معرفی شده‌اند (Wang and Wu 2006). بهترین آن‌ها یعنی You 28, رکورد بالای ۱۸/۴ تن در هکتار را شکسته و رکورد جهانی جدید از لحاظ عملکرد برنج در واحد سطح در سال ۲۰۰۴ را ثبت کرده است. در چنین شرایطی نقش لاین‌های هیبرید روشن تر شده، استفاده از آن را ضروری می‌سازد (Nematzade and Valizade 2004). تکنولوژی برنج هیبرید دو جزء مهم پژوهشی و تولید بذر دارد هر دو بخش باید بر قدرت عمل کند تا کارکرد مناسبی از آن را در سطح مزرعه شاهد باشیم. جهت تولید بذرهای هیبرید تجاری در برنج، به‌کارگیری پدیده نرعقیمی از ضروریات می‌باشد. اگرچه انواع مختلف نرعقیمی در برنج شناسایی شده‌اند، از میان آن‌ها نرعقیمی ژنتیکی سیتوپلاسمی در توسعه و تکامل فن‌آوری تولید بذر هیبرید نقش بیشتری دارد. از خصوصیات لاین نرعقیم ژنتیکی سیتوپلاسمی که امکان استفاده از آن را به صورت تجارتی ممکن می‌سازد پایداری آن در محیطی که به کار گرفته می‌شود و درجه دگرگشتی آن است. اولویت تحقیقات تولید بذر، باید افزایش پتانسیل دگرگشتی لاین‌های نرعقیم و عملکرد بذر به ازای واحد سطح باشد. چون اسید جیبرلیک (GA3) که در حال حاضر برای افزایش میزان دگرگشتی لاین‌های نرعقیم به کار می‌رود گرانترین نهاده در تولید بذر می‌باشد، باید تحقیقات بیشتر روی اقتصادی کردن استفاده از GA3 و یافتن یک جایگزین مناسب برای آن متمرکز گردد (Paroda 1998). تکنولوژی تولید بذر جهت دستیابی به عملکرد بالاتر، باید مرتباً بهبود یابد. اگرچه درجه دگرگشتی در برنج بسیار پایین

(متوسط ۰/۵ درصد) می‌باشد (Farsi and Bagheri 2007)، اما برخی از صفات از جمله نرعقیمی، اندازه کلاله، خروج خوشه از غلاف تأثیر بسزایی در دگرگشتی برنج دارند. گزارشات Virmani and Athwal (1973); Suh (1988); Pingali et al. (1998); Paroda (1998) نشان می‌دهد که تنوع زیادی از نظر صفات وابسته به آلوگامی در بین ارقام مختلف برنج وجود دارد. Nematzadeh et al. (2006) بر همین اساس با بررسی خصوصیات آلوگامی نظیر طول بوساک، طول کلاله، طول تخمدان، میزان خروج خوشه از غلاف و غیره از میان پنج لاین نرعقیم، سه لاین نعمت A، ندا A، دشت A را در مقایسه با لاین IR58025A بعنوان والد مطلوب در تولید بذر هیبرید گزارش نمودند. تولید بذر مناسب هیبرید بستگی به خصوصیات خوشه، گلچه و کلاله لاین نرعقیم دارد (Virmani et al. 1997). Pradhan et al. (1990) نیز طی مطالعاتی که روی پایداری عقیمی دانه گرده ۲۲ لاین نرعقیم ژنتیکی-سیتوپلاسمی در طی شش فصل از سال‌های متفاوت انجام دادند، این لاین‌ها بر اساس شکل ظاهری و رنگ دانه گرده به چهار گروه چروکیده بی‌رنگ عقیم، کروی بی‌رنگ عقیم، عقیم کم رنگ و کروی پررنگ بارور تقسیم شدند. بنابراین ضروری است تا در روند برنامه تولید برنج هیبرید، ارزیابی اولیه از صفات مرتبط با میزان دگرگشتی در لاین‌های نرعقیم به عمل آید تا لاین‌های نرعقیم با ویژگی‌های مطلوب انتخاب و جهت ادامه مراحل کار حفظ و به کارگیری شوند. به طور کلی با توجه به تأثیر صفات آلوگامی لاین‌های نرعقیم سیتوپلاسمی در میزان تولید بذر هیبرید و بذرهای نوکلئوس، هدف از این تحقیق ارزیابی تعدادی از CMS لاین‌های اصلاح شده برنج بر اساس رفتار عقیمی، باروری و خصوصیات آلوگامی، تعیین روابط همبستگی صفات آلوگامی مورد مطالعه و تعیین نرعقیم‌های برتر از لحاظ سطح بالای دگرگشتی بود.

مواد و روش‌ها

این تحقیق در سال زراعی ۱۳۸۸، از ۷ لاین نرعقیم سیتوپلاسمی (A لاین) و نگهدارنده آنها (B لاین) و تعداد ۳۳ لاین نرعقیم حاصل از تلاقی برگشتی ارقام ایرانی با لاین‌های نرعقیم معرفی

جدول ۱- لیست لاین‌های نرعیتم حاصل از تلاقی برگشتی و والد مادری و نگهدارنده

ردیف	نمونه لاین‌های نرعیتم حاصل از تلاقی برگشتی و والد مادری	ردیف	نمونه لاین‌های نرعیتم حاصل از تلاقی برگشتی و والد مادری
ردیف	نمونه لاین‌های نرعیتم حاصل از تلاقی برگشتی و والد مادری	ردیف	نمونه لاین‌های نرعیتم حاصل از تلاقی برگشتی و والد مادری
۱	ندا A (ندا × IR58025A)	۲۱	گرده A (گرده × خزر A)
۲	ندا A (ندا × IR68280A)	۲۲	گرده A (گرده × IR68888A)
۳	ندا A (ندا × IR68899A)	۲۳	گرده A (گرده × دانش A۲)
۴	ندا A (ندا × خزر A)	۲۴	حسنى ريشك قرمز A (حسنى ريشك قرمز × دانش A۲)
۵	ندا A (ندا × IR62829A)	۲۵	IR68888A
۶	ندا A (ندا × IR67684A)	۲۶	IR68280A
۷	ندا A (ندا × IR68888A)	۲۷	IR69224A
۸	ندا A (ندا × IR69224A)	۲۸	IR58025A
۹	ندا A (ندا × دانش A۲)	۲۹	IR62829A
۱۰	حسنى A (حسنى × دانش A۲)	۳۰	IR68899A
۱۱	نعمت A (نعمت × IR68888A)	۳۱	خزر A
۱۲	نعمت A (نعمت × IR68899A)	۳۲	اوندا A (اوندا × IR58025A)
۱۳	نعمت A (نعمت × IR62829A)	۳۳	سنگ طارم A (سنگ طارم × IR68280A)
۱۴	نعمت A (نعمت × IR68897A)	۳۴	سنگ طارم A (سنگ طارم × خزر A)
۱۵	شصتک محمدی A (شصتک محمدی × دانش A۲)	۳۵	سنگ طارم A (سنگ طارم × دانش A۲)
۱۶	دشت A (دشت × IR68899A)	۳۶	سپیدرود A (سپیدرود × IR69224A)
۱۷	دشت A (دشت × IR68888A)	۳۷	سپیدرود A (سپیدرود × IR68897A)
۱۸	اوندا A (اوندا × IR68899A)	۳۸	سپیدرود A (سپیدرود × IR62829A)
۱۹	آمل ۳ A (آمل ۳ × IR69224A)	۳۹	سپیدرود A (سپیدرود × IR67684A)
۲۰	آمل ۳ A (آمل ۳ × IR68888A)	۴۰	سپیدرود A (سپیدرود × خزر A)

مطالعه، ۳ بوته از هر لاین و از هر بوته ۲ خوشه انتخاب و جهت بررسی صفاتی همچون طول کیسه بساک، طول میله پرچم، طول کلاله، طول گلوم، طول گلچه و عرض گلچه به آزمایشگاه منتقل و در زیر بینوکولر و با کاغذ شطرنجی، اندازه‌گیری شدند (Nabavi 2008). همه اندازه‌گیری صفات مطابق سیستم ارزیابی استاندارد انجام گرفت (IRRI 2002 ; Virmani et al. 1997). جهت آزمون باروری دانه گرده، لاین‌ها در آزمایشگاه از بوته‌های انتخاب شده اولیه، ۳ گلچه مربوط به هر یک از خوشه‌ها به طور جداگانه برداشت و با قیچی طوری برش داده شدند تا پرچم‌های آن در معرض دید قرار گیرند (Saral and Sinh 2000). سپس

شده از ایری (Babaeian jelodar et al. 2005) به همراه لاین والدینی جهت تولید بذر نوکلئوس کافی برای کشت در مزرعه آموزشی - پژوهشی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری استفاده شد (جدول ۱). در زمان خوشه‌دهی، لاین‌های نرعیتم از مزرعه به گلخانه منتقل و با لاین نگهدارنده مربوطه تلاقی داده شدند. بعد از رسیدگی، بذور برداشت و در یخچال نگهداری شد. در سال زراعی ۱۳۸۹، بذور لاین‌های نرعیتم به صورت آزمایشی در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار کشت شد. بعد از گلدهی، جهت ارزیابی خصوصیات گلچه در ساعات اولیه صبح (۹-۱۱) از داخل لاین‌های مورد

بساک‌ها جدا و روی لام قرار داده شد و با پنس به خوبی له شدند سپس یک قطره از محلول رنگ آمیزی یک درصد یدید یدور پتاسیم ($KI-I_2$)، به نمونه اضافه شد و لاملی روی آنها قرار گرفت. نمونه حاصل به ۵ ناحیه مساوی تقسیم و در زیر میکروسکوپ نوری با بزرگنمایی ۴ و ۱۰ وضعیت باروری دانه‌های گرده هر نمونه شمارش گردید. میانگین اعداد به دست آمده به عنوان درصد باروری در آن نمونه در نظر گرفته شد. گیاهانی که دانه گرده آنها کمتر از یک درصد رنگ‌پذیری نشان داده و بذری تولید نکردند کاملاً عقیم و گیاهانی که دانه گرده آنها کمتر از یک درصد رنگ‌پذیری نشان داده و بذری تولید نکردند به عنوان بوته‌های عقیم و گیاهانی که ۱۰ تا ۱۰۰ درصد رنگ‌پذیری نشان دادند و در مرحله رسیدگی نیز بذری تولید کردند به عنوان بوته‌های نیمه عقیم تا کاملاً بارور انتخاب شدند (Virmani et al. 1997).

در مزرعه تعدادی از خوشه‌های مربوط به بوته‌هایی که در مرحله بیرون آمدن از غلاف بودند با کاغذ سلوفان ایزوله شدند تا دانه گرده بیگانه روی آن ننشینند بدین ترتیب می‌توان درصد باروری خوشه و میزان دگرگشتی لاین‌های نرعیق (در مقایسه با خوشه‌های فاقد سلوفان) را تعیین نمود (He et al. 2006). در پایان رسیدگی، این خوشه‌ها برداشت و صفات مربوطه شامل طول خوشه، درصد خروج خوشه، درصد دگرگشتی، تعداد کل دانه، تعداد دانه پر و تعداد دانه پوک اندازه‌گیری گردید. به دلیل اینکه داده‌های مربوط به درصد دگرگشتی از توزیع نرمال برخوردار نبودند از تبدیل $\sqrt{x+0.5}$ برای نرمال کردن داده‌ها استفاده شد. به منظور یافتن روابط میان صفات مختلف آلوگامیک مربوط به گل، ضرایب همبستگی صفات محاسبه شد. برای تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، از نرم افزار SAS (Statistical Analysis System 2002)، جهت گروه‌بندی ژنوتیپ‌ها از تجزیه خوشه‌ای با استفاده از نرم‌افزار NTSYS 2.02 و ضریب تشابه با متوسط فاصله اقلیدسی و با الگوریتم UPGMA و برای مقایسه میانگین‌ها از آزمون چند دامنه‌ای دانکن استفاده شد.

نتایج و بحث

نتایج حاصل از تجزیه واریانس ساده صفات حاکی از وجود تفاوت معنی‌دار بین لاین‌های مورد مطالعه در سطح احتمال یک درصد برای کلیه صفات بود (جدول ۲). مقایسه میانگین صفات

(جدول ۳) نشان داد که لاین حسنی ریشک قرمز A (حسنی ریشک قرمز × دانش ۲ A) دارای بلندترین طول کلاله (۲/۹۳ میلی‌متر) و کوتاهترین طول بساک (۱/۸۷ میلی‌متر) و طول متوسط میله پرچم (۲/۲۰ mm) بود. درصد دگرگشتی در این لاین و خزر A بسیار پایین (صفر درصد) بود این دو لاین دارای ریشک بلندی بوده و نیز دانه گرده بسیار ریزی داشته‌اند بنابراین در تولید بذر نوکلئوس این لاین‌ها باید توجه بیشتری داشت و تعداد بیشتری ردیف برای والد گرده دهنده در نظر گرفت. لاین نرعیق IR69224A ضمن دارا بودن عقیمی کامل، درصد دگرگشتی بالایی ($\bar{x} = 37/79$) نیز داشته است. درصد دگرگشتی بالا، تولید بذر نوکلئوس به مقدار کافی را تضمین می‌کند و می‌توان حتی با تعداد کم والد گرده‌دهنده بذر مناسبی تولید کرد و در سطح کشت معین، بوته‌های بیشتری از لاین A کاشت و در نتیجه بذر بیشتری در واحد سطح برداشت نمود. (Zo and lee 1988) نیز میزان دگرگشتی را از ۱۴/۶ تا ۵۳/۱ درصد در آزمایشات مختلف خود در هیبرید برنج گزارش دادند. میزان دگرگشتی در برنج تا اندازه زیادی به خصوصیات گلچه لاین نرعیق و والد دهنده گرده و فاکتورهای محیطی مربوط به زمان گلدهی بستگی دارد (Nematzadeh et al. 2006). (Nematzadeh et al. 2006) مطالعات خود در پنج لاین اصلاح شده نرعیق برنج، متوسط دگرگشتی را ۱۸ درصد گزارش کردند. در بین لاین‌های کاملاً عقیم مورد مطالعه تنها لاین اوندا A [(اوندا) (اوندا × IR68899A)] دارای خروج کامل خوشه از غلاف بوده و دیگر لاین‌ها، خروج خوشه ناقص از خود نشان دادند. لاینی که خروج خوشه بیشتری داشته باشد، تعداد گلچه بیشتری در معرض محیط قرار می‌دهد بنابراین تعداد دانه نوکلئوس بیشتری قابلیت تولید پیدا می‌کند. با القای سیتوپلاسم عقیم، خروج خوشه تحت تأثیر قرار گرفته و تعدادی از گلچه‌های خوشه حتی قدرت شکوفا شدن پیدا نکرده و درون غلاف برگ پرچم باقی ماندند. به نظر می‌رسد تمایل گیاه برای ایجاد شرایط مناسب در آشکارسازی گلچه‌ها و افزایش انرژی جهت خروج خوشه با ایجاد عقیمی کاهش یافته و سیستم فیزیولوژی گیاه قادر است تا تشخیص دهد که در شرایط موجود چه مقدار انرژی برای صرف در خروج خوشه هزینه کند. لاین ندا A (ندا × IR58025A) با ۴۷/۷۱

درصد کمترین میزان خروج خوشه از غلاف را داشته در این شرایط بایستی از جیبرلیک اسید (GA3) برای افزایش میزان خروج خوشه بهره برد. خروج کامل خوشه از غلاف از صفات مطلوب A لاین‌ها می‌باشد (Virmani et al. 1997). خروج کامل خوشه از غلاف و خروج پرچم‌ها از گلچه، به عنوان دو عامل مهمی که می‌توانند فضای مناسبی را برای دریافت گرده خارجی توسط کلاله از طریق افزایش دگرگشتی ایجاد نماید، حائز اهمیت است. گزینش صفات مناسب مؤثر بر آلوگامی که بتواند درصد دگرگشتی را افزایش دهد می‌تواند بهبود تولید بذر نوکلئوس و هیبرید برنج را باعث شود (Virmani and Athwal 1973; Taillebois and Guimaraes 1988). در مطالعه حاضر، بررسی سیتولوژی دانه گرده نشان دهنده این مطلب بود که تعدادی از لاین‌های مورد مطالعه دارای باروری گرده بالایی بودند و ورود سیتوپلاسم عقیم نتوانسته نتیجه رضایت‌بخشی نشان دهد بنابراین از برنامه هیبرید حذف شدند. میانگین طول دوره گلدهی لاین‌ها ۲۲/۱۴ روز بوده است و در این بین لاین اوند A [اوند A] (۲۲/۱۴ × IR58025A) با ۳۳ روز، بیشترین طول دوره گلدهی را داشته است طول دوره گلدهی مناسب نیز از صفات مطلوب A لاین‌ها است (Virmani et al. 1997). همزمانی بین باز شدن گلچه‌ها و شکوفایی بساک‌ها در طول دوره گلدهی به میزان خودگشتی کمک می‌کند (Matsui et al. 2000) حال آنکه همزمانی باز شدن گلچه‌های لاین‌های نرعیق و شکوفایی بساک لاین‌های دهنده گرده موجب افزایش دگرگشتی در برنج خواهد شد. ارقام ندا و نعمت چندین سال در وسعت زیاد در مناطق شمال کشور علی-الخصوص مازندران کشت شده و عملکرد قابل توجهی از خود نشان دادند حال چنانچه پایداری مناسبی در عقیمی نشان دهند می‌توان آنها را در برنامه هیبرید جای داد تا افزایش بیشتر عملکرد را شاهد باشیم. همانطور که در جدول (۳) مشاهده می‌گردد رقم ندا در ۹۰ روزگی به ۵۰ درصد گلدهی رسید حال آنکه تمامی لاین‌های خواهری ندا به غیر از لاین ندا A (ندا × خزر A) و ندا A (ندا × IR62829A) که زودرس‌تر (۸۶ روز تا ۵۰ درصد گلدهی) شد مابقی، از لاین نگهدارنده خود دیررس‌تر شد. بنابراین لاین عقیم ندا در تولید بذر هیبرید بایستی اول و بعد از چند روز لاین نگهدارنده کشت گردد تا همزمانی گلدهی صورت

گیرد. صفت تعداد روز تا ۵۰ درصد گلدهی در رقم نعمت B در مقایسه با تمامی لاین‌های عقیم نعمت کمتر است بنابراین در تکثیر لاین نعمت، بایستی رقم نگهدارنده دیرتر از لاین نرعیق کشت شود تا همزمانی گلدهی اتفاق افتد و گرده به اندازه کافی وجود داشته باشد. رقم حسنی B با لاین عقیم خود ۱۶ روز اختلاف از نظر تعداد روز تا ۵۰ درصد گلدهی داشته بنابراین کشت آن باید طوری صورت گیرد تا همزمانی گلدهی انجام شود. ارقام شصتک B، اوند B، حسنی ریشک قرمز B، طارم B، سپیدرود B، نسبت به لاین‌های عقیم خود زودرس‌تر بوده بنابراین باید دیرتر کشت گردند. حال آنکه ارقام دشت B و گرده B، همزمان با لاین‌های عقیمی خود به ۵۰ درصد گلدهی رسیدند. و می‌توان همزمان با هم کشت شوند. موفقیت در تکثیر لاین A یا تولید بذر هیبرید، بستگی به همزمانی گلدهی لاین‌های والدینی دارد هدف در همزمان کردن گلدهی آن است که، گل‌های لاین A و لاین B برای تولید بذر نرعیق بطور همزمان باز شده و آماده بخش دانه‌های گرده سالم و یا دریافت دانه گرده باشند. بنابراین با اعمال تنظیم تاریخ بذرپاشی در خزانه بر اساس طول دوره رویشی و شروع مرحله زایشی لاین‌های والدینی می‌توان به این هدف رسید.

از آنجا که در برنامه‌های اصلاحی، اصلاحگر بایستی از ساختار ژنتیکی صفات مختلف اطلاعات دقیقی داشته باشد تا بهترین روش اصلاحی را انتخاب نماید، تعدادی از پارامترهای ژنتیکی و فنوتیپی نیز برای برخی صفات برآورد شد. برآورد پارامترهای ژنتیکی مربوط به صفات آلوگامی نشان می‌دهد که ضریب تغییرات ژنوتیپی برای تمامی صفات کمتر از ضریب تغییرات فنوتیپی بوده که نشان‌دهنده اثر محیط روی صفات مورد مطالعه می‌باشد (جدول ۴). صفات درصد عقیمی گرده، تعداد گلچه در خوشه، طول گلوم، و طول میله پرچم ضریب تغییرات ژنوتیپی، وراثت‌پذیری و پیشرفت ژنتیکی بالایی نسبت به سایر صفات داشته در نتیجه این صفات را می‌توان بعنوان معیار انتخاب در اصلاح لاین‌های نرعیق سیتوپلاسمی با میزان دگرگشتی بالا در نظر گرفت. برای مثال ژنوتیپ‌های ندا A [ندا × خزر A]، ندا A [ندا × IR62829A]، ندا A [ندا × IR68888A]، دشت A [دشت

جدول ۲- تجزیه واریانس تعدادی از صفات مرتبط با خصوصیات آلوگامی در لاین‌های نرعیتم برنج مورد مطالعه.

منابع تغییرات	درجه آزادی	MS											
		طول	خوشه	عقیمی گرده	عقیمی	پرچم	طول میله	طول	طول	عرض	تعداد گلچه	درصد	شروع پایان
تکرار	۲	۰/۱۲*	۱۰۸/۲۴ ^{ns}	۰/۰۰ ^{ns}	۱/۷۱ ^{ns}	۰/۰۱ ^{ns}	۰/۰۱ ^{ns}	۱/۴۷ ^{ns}	۰/۰۴ ^{ns}	۰/۱۷ ^{ns}	۰/۰۳ ^{ns}	۲۵۷۶/۱۰ ^{ns}	۳/۵۳ ^{ns}
لاین	۳۹	۰/۱۴**	۲۹۱/۶۲**	۱۳۷۱/۲۳**	۵۰۹/۸۵**	۰/۶۲**	۰/۶۲**	۱۰/۳۵**	۰/۸۶**	۴/۷۳**	۰/۳۲**	۵۲۰۶/۲۲**	۲۲۳/۴۵**
اشتباه	۷۸	۰/۰۳	۶۳/۶۴	۰/۱۰	۳۶/۳۰	۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۳	۰/۰۳	۰/۱۳	۰/۰۳	۹۰۳/۳۴	۴/۶۸
CV(%)		۷/۵۴	۹/۶۲	۰/۳۶	۶/۳۱	۱۰/۱۱	۱۰/۱۱	۷/۵۱	۵/۵۹	۳/۶۲	۵/۹۱	۱۶/۲۳	۲/۸۲

D.S. و **: به ترتیب غیر معنی دار و معنی دار در سطح احتمال پنج و یک درصد

$\times$ IR68888A، اوند A [اوند $\times$ IR68888A]، IR68888A و IR69224A با داشتن عقیمی کامل، تعداد گلچه در خوشه بالا، طول گلوم و طول میله پرچم بیشتر، از درصد دگرگشتی بالایی نسبت به سایر ژنوتیپ‌ها برخوردار بودند (جدول ۳).

ضرایب همبستگی صفات آلوگامی مختلف نشان‌دهنده این مطلب است که درصد عقیمی گرده با طول بساک ($r = -0.39$)، خروج خوشه از غلاف ($r = -0.39$)، طول گلچه ($r = -0.18$) و درصد دگرگشتی ($r = -0.46$) رابطه منفی معنی‌دار داشته و با صفات درصد عقیمی خوشه ($r = 0.65$) و طول میله پرچم ($r = 0.29$) رابطه مثبت معنی‌داری داشته است (جدول ۵) عقیمی گرده عامل اصلی عقیمی خوشه می‌باشد (Zeng et al. 2009). برای مثال ژنوتیپ‌های شصتک محمدی A [شصتک محمدی $\times$ دانش ۲ A]، گرده A [گرده $\times$ IR68888A]، حسنی ریشک قرمز A [حسنی ریشک قرمز $\times$ دانش ۲ A]، طول بساک کوتاه‌تر، خروج خوشه کمتر، طول گلچه و درصد دگرگشتی کمتری داشته اما طول میله پرچم در آنها بیشتر بود، این لاین‌ها درصد عقیمی کامل یعنی ۱۰۰ درصد داشتند. همچنین درصد دگرگشتی با صفاتی نظیر عقیمی دانه گرده، عقیمی خوشه رابطه منفی و با صفاتی نظیر طول بساک ($r = 0.47$) و خروج خوشه از غلاف ($r = 0.32$) و اندازه گلچه ($r = 0.22$) رابطه مثبتی داشته است. به طوری که ژنوتیپ-هایی نظیر IR24A، اوند A [اوند $\times$ IR68899A]، ندا A [ندا $\times$ IR69224A]، که دارای طول بساک و اندازه گلچه بزرگتر و خروج خوشه بیشتری داشتند، درصد دگرگشتی بیشتر بوده است.

گروه‌بندی ژنوتیپ‌ها بر اساس نمودار درختی با استفاده از تجزیه خوشه‌ای (شکل ۱)، نشان داد که تمامی لاین‌های نرعیتم ندا (L1, L2, L3, L4, L5, L6, L7, L8, L9) در یک گروه و همچنین تمامی لاین‌های نرعیتم نعمت (L11, L12, L13, L14) نیز با یکدیگر در یک گروه قرار گرفتند و این گروه‌بندی می‌تواند دلیل به خلوص رسیدن این لاین‌ها باشد بنابراین تمامی این ژنوتیپ‌های دو گروه، بعد از شش نسل تلاقی برگشتی، به یکدیگر شبیه شده و به خلوص ژنتیکی بالایی رسیدند. تجزیه خوشه‌ای نشان داد که رقم نگهدارنده نعمت (نعمت B) (L54) نیز در گروه لاین-های نرعیتم نعمت قرار گرفته که مؤید آن است که لاین‌های نرعیتم و نگهدارنده نعمت، شباهت ژنتیکی بالایی پیدا کرده و به خلوص رسیدن لاین‌های نرعیتم را می‌رساند. همچنین گروه‌بندی افراد (شکل ۱) نشان داد که لاین‌های نرعیتم ندا و نعمت نیز در یک گروه قرار گرفته‌اند. ارقام ندا و نعمت لاین‌های خواهری یکدیگر هستند که از تلاقی رقم آمل ۳ و سنگ طارم اصلاح گردیدند بنابراین شباهت ژنتیکی لاین‌های نرعیتم حاصل از آنها دور از انتظار نیست.

لاین نرعیتم دشت A (دشت $\times$ IR68899A) (L16) و نگهدارنده (L57) نیز در یک گروه قرار گرفتند بنابراین مشخص می‌شود که از دو لاین نرعیتم دشت، لاین دشت A (دشت $\times$ IR68899A) بعد از چندین نسل تلاقی برگشتی به خلوص بیشتری رسیده است. تجزیه خوشه‌ای نشان داد که بیشتر ژنوتیپ‌های بین‌المللی در یک گروه قرار گرفتند به طوری که لاین‌های نرعیتم

جدول ۳- مقایسه میانگین صفات آلورگامی مختلف در لاین‌های نرعیتم سیتوپلاسمی برنج به همراه والد مادری آن‌ها.

A لاین‌ها	AL (mm)	EP %	S %	SP %	FL (mm)	SL (mm)	GL (mm)	FS (mm)	FW (mm)	FN	O %	DP (day)	DTP (day)
ندا A (ندا × IR58025A)	۲/۱۳ g-k	۴۷/۷۱ efg	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۵۷ e-l	۲/۳۳ d-g	۳/۵۷ b-e	۱۰/۸۷ c-h	۲/۸۰ e-l	۱۳۷/۳۳ hij	۷/۰۵ ghi	۸۸ k	۱۱۰ i
ندا A (ندا × IR68280A)	۲/۲۰ e-k	۷۰/۱۵ g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۷۰ c-i	۲/۷۰ ab	۳/۵۰ cde	۱۰/۷۷ d-j	۲/۹۳ d-h	۱۷۲/۶۷ c-j	۴/۸۳ g-j	۹۱ h	۱۱۰ h
ندا A (ندا × IR68899A)	۲/۱۳ g-k	۷۹/۳۹ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۷۷ b-g	۲/۲۷ d-h	۳/۷۳ ad	۱۱/۱۳ cd	۲/۸۷ e-j	۱۸۴/۶۷ b-j	۵/۰۵ g-j	۸۹ j	۱۱۰ h
ندا A (ندا × خزر A)	۲/۰۷ ik	۷۶/۵۹ d-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۲۳ abc	۲/۱۷ e-i	۳/۴۷ def	۱۰/۷۳ d-j	۲/۸۰ e-l	۱۸۴/۳۳ g-j	۸/۰۰ fgh	۸۵ m	۱۱۰ h
ندا A (ندا × IR62829A)	۲/۲۰ e-k	۷۶/۴۴ d-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۳۰ ab	۲/۲۷ d-h	۳/۰۳ g-j	۱۰/۱۰ jkl	۲/۴۳ mn	۲۰۵/۳۳ b-g	۴/۶۱ g-j	۸۵ m	۱۱۰ h
ندا A (ندا × IR67684A)	۲/۴۷ b-g	۷۸/۱۲ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۷۳ c-h	۲/۲۰ d-i	۳/۱۳ ghi	۱۰/۲۷ g-l	۲/۵۳ j-n	۱۹۲/۰۰ b-i	۲/۹۴ hij	۹۲ g	۱۱۱ h
ندا A (ندا × IR68888A)	۲/۲۰ e-k	۷۹/۶۹ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۰۳ a-e	۲/۳۰ d-h	۳/۵۰ cde	۱۰/۷۳ d-j	۲/۸۰ e-l	۱۸۵/۳۳ b-j	۶/۲۵ g-j	۹۲ fg	۱۱۳ d
ندا A (ندا × IR69224A)	۲/۶۷ c-j	۸۰/۸۱ b-g	۹۳/۶۷ d	۱۰۰ a	۲/۲۳h-m	۲/۲۷ dh	۳/۱۷ f-i	۱۰/۸۳ c-i	۲/۸۷ e-j	۱۹۵/۶۷ b-h	۵/۰۹ g-j	۸۹ j	۱۱۱ f
ندا A (ندا × دانش A۲)	۲/۶۷ c-j	۷۴/۷۸ efg	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۶۰ d-k	۱/۹۷ h-k	۳/۳۳ efg	۱۰/۰۰ kl	۲/۸۳ e-k	۱۷۹/۶۷ b-j	۲/۱۴ hij	۸۹ j	۱۱۱ g
حسنی A (حسنی × دانش A۲)	۲/۵۰ b-f	۷۷/۳۳ b-g	۷۲/۶۷ i	۹۲/۴۱ ab	۳/۰۷ a-e	۱/۶۳ l	۳/۰۷ g-j	۸/۹۷ nop	۳/۵۰ b	۱۴۶/۰۰ g-j	۴/۱۲ g-j	۷۲ s	۹۱ u
نعمت A (نعمت × IR68888A)	۲/۳۷ b-i	۷۲/۱۸ fg	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۱۷ abc	۲/۵۰ b-e	۳/۹۳ a	۱۲/۰۳ ab	۲/۹۳ d-h	۱۸۰/۰۰ b-j	۰/۳۷ j	۹۴ d	۱۱۳ d
نعمت A (نعمت × IR68899A)	۲/۳۷ b-i	۶۸/۷۷ g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۲۳ abc	۲/۵۳ bcd	۳/۸۰ abc	۱۲/۰۳ ab	۲/۹۰ e-i	۱۶۰/۰۰ e-j	۰/۲۳ j	۹۷ c	۱۱۵ b
نعمت A (نعمت × IR62829A)	۲/۱۰ h-k	۷۶/۷۶ c-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۳۰ ab	۲/۳۳ dg	۳/۸۷ ab	۱۲/۳۳ a	۳/۰۰ c-f	۲۱۹/۰۰ a-e	۱/۵۸ ij	۹۳ ef	۱۱۳ d
نعمت A (نعمت × IR68897A)	۲/۱۰ h-k	۷۸/۹۵ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۱۷ abc	۱/۹۷ h-k	۳/۸۷ ab	۱۲/۰۷ ab	۲/۹۷ c-g	۱۸۹/۶۷ b-i	۰/۳۴ j	۹۴ d	۱۱۳ d
شصتک محمدی A (شصتک محمدی × دانش A۲)	۲/۱۰ h-k	۶۹/۰۰ g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۱۰ a-d	۲/۲۳ d-i	۲/۲۳ mno	۸/۶۷ op	۳/۰۳ c-f	۱۶۶/۶۷ e-j	۱/۴۷ ij	۷۲ s	۹۴ t
دشت A (دشت × IR68899A)	۲/۲۳ d-j	۷۶/۳۸ g	۹۴/۶۷ c	۹۹/۵۰ a	۲/۲۰ i-m	۲/۳۳ dg	۲/۴۳ lm	۱۰/۱۷ hl	۲/۸۰ e-l	۲۶۹/۳۳ a	۳/۹۵ g-j	۸۹ j	۱۱۲ e
دشت A (دشت × IR68888A)	۲/۳۳ c-j	۷۲/۴۸ b-g	۷۷/۳۳ h	۷۱/۰۸ c	۳/۱۰ a-d	۲/۵۰ b-e	۳/۱۳ ghi	۱۰/۸۷ c-h	۲/۹۳ d-h	۱۷۹/۳۳ b-j	۵/۳۴ ed	۷۸ r	۱۰۶ m
اوندا A (اوندا × IR68899A)	۲/۰۰ jk	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۳۳ a	۱/۹۷ h-k	۳/۲۷ e-g	۹/۲۷ mno	۳/۵۳ b	۱۸۰/۰۰ b-j	۸/۱۱ fgh	۷۹ q	۹۸ q
آمل ۳ A (آمل × IR69224A)	۲/۵۷ a-d	۸۲/۱۶ b-g	۹۸/۶۷ b	۱۰۰ a	۱/۵۳ n	۲/۳۳ d-h	۲/۸۷ ijk	۱۰/۲۷ g-l	۲/۸۰ e-l	۲۳۱/۳۳ abc	۰/۱۵ j	۹۰ i	۱۱۶ a
آمل ۳ A (آمل × IR68888A)	۲/۶۰ abc	۷۴/۷۴ efg	۷۰ j	۹۹/۸۷ a	۲/۴۳ f-m	۱/۹۳ jik	۲/۹۳ h-k	۱۰/۳۷ e-k	۳/۰۳ c-f	۲۳۳/۶۷ ab	۰/۲۷ j	۱۰۳ a	۱۱۶ a

AL (mm)	EP %	S %	SP %	FL (mm)	SL (mm)	GL (mm)	FS (mm)	FW (mm)	FN	O %	DP (day)	DTP (day)	A لاین‌ها
۲/۱۳ g-k	۹۲/۶۳ abc	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۵۷ e-l	۱/۶۷ kl	۳/۱۳ ghi	۷/۸۳ r	۳/۲۳ bcd	۱۷۹/۰۰ b-j	۰/۷۳ ij	۷۹ q	۹۷ r	گرده A (گرده × خزر A)
۲/۱۳ g-k	۹۲/۹۸ ab	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۳/۱۷ abc	۱/۵۳ l	۳/۱۳ ghi	۷/۷۳ r	۳/۲۷ bc	۲۳۰/۳۳ abc	۰/۳۹ j	۷۹ q	۱۰۸ k	گرده A (گرده × IR68888A)
۲/۱۳ g-k	۹۰/۹۷ a-d	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۹۰ a-f	۱/۹۷ h-k	۳/۱۰ ghi	۸/۰۰ qr	۳/۱۳ cde	۱۲۶/۰۰ j	۰/۹۶ ij	۷۹ q	۱۰۰ p	گرده A (گرده × دانش A۲)
۱/۸۷ k	۹۲/۳۹ a-d	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۲۰ i-m	۲/۹۳ a	۲/۳۷ lmn	۷/۶۳ r	۳/۹۷ a	۵۳/۳۳ k	۰/۰۰ j	۸۳ n	۱۰۹ j	حسنی ریشک قرمز A (حسنی ریشک قرمز × دانش A۲)
۲/۴۰ b-i	۷۹/۵۳ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۳۰ g-m	۲/۰۰ hij	۲/۱۰ no	۸/۵۰ pq	۲/۶۳ g-n	۲۰۴/۶۷ b-g	۱۶/۹۱ d	۸۹ j	۱۱۴ c	IR68888A
۲/۳۳ c-j	۷۴/۷۳ efg	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۳۰ g-m	۲/۶۷ abc	۲/۲۷ mno	۱۰/۳۰ f-k	۲/۴۰ n	۲۱۴/۰۰ a-e	۶/۰۸ g-j	۸۷ l	۱۱۳ d	IR68280A
۲/۷۰ ab	۸۶/۹۸ a-f	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۶۳ d-j	۲/۰۰ hij	۳/۰۳ g-j	۱۱/۰۳ cde	۲/۹۰ e-i	۲۱۲/۰۰ a-f	۳۷/۷۹ c	۹۳ e	۱۱۳ d	IR69224A
۲/۴۷ b-g	۷۶/۶۹ c-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۹۰ a-f	۲/۳۷ c-f	۲/۷۷ jk	۱۱/۱۰ cd	۲/۶۰ h-n	۱۸۷/۳۳ b-i	۲/۲۲ hij	۱۰۲ b	۱۱۵ b	IR58025A
۲/۱۳ g-k	۷۶/۷۱ c-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۳۳ g-m	۲/۵۰ b-e	۲/۰۰ o	۸/۰۳ qr	۲/۵۷ i-n	۱۷۷/۳۳ b-j	۹/۴۹ efg	۹۲ g	۱۱۳ d	IR62829A
۲/۲۳ d-j	۷۷/۴۷ b-g	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۸۰ b-g	۲/۳۰ d-h	۲/۱۰ no	۱۰/۱۳ i-l	۲/۴۷ lmn	۱۸۱/۶۷ b-j	۴/۴۷ g-j	۸۵ m	۱۱۲ e	IR68899A
۲/۰۷ ik	۹۰/۳۳ a-e	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۰۷ lm	۱/۷۰ jkl	۳/۰۷ g-j	۱۰/۱۰ jkl	۲/۵۷ i-n	۲۶۶/۳۳ a	۰/۰۰ j	۹۲ g	۱۱۴ c	خزر A
۲/۰۰ jk	۸۷/۲۲ a-f	۱۰۰ a	۱۰۰ a	۲/۱۷ j-m	۱/۹۷ h-k	۲/۹۰ ijk	۹/۳۰ mno	۳/۲۳ bcd	۱۵۲/۰۰ f-j	۵/۳۰ g-j	۸۲ o	۱۱۵ b	اونا A (اونا × IR58025A)
۲/۴۰ b-i	۱۰۰ a	۳۰/۳۳ l	۹۴/۰۶ ab	۲/۴۰ f-m	۲/۰۷ f-i	۲/۶۳ kl	۹/۸۷ klm	۲/۶۰ h-n	۱۸۱/۰۰ b-j	۱۴/۳۵ def	۷۲ s	۹۷ r	سنگ طارم A (سنگ طارم × IR68280A)
۲/۳۰ c-j	۱۰۰ a	۸۲/۶۷ g	۹۹/۶۰ a	۲/۱۰ klm	۲/۴۷ b-e	۲/۸۷ ijk	۹/۵۷ lmn	۲/۷۰ f-n	۱۵۸/۳۳ e-j	۱۴/۵۲ ed	۷۷ r	۹۶ s	سنگ طارم A (سنگ طارم × خزر A)
۲/۵۳ a-e	۱۰۰ a	۹۰/۳۳ f	۹۹/۴۲ a	۳/۱۷ abc	۲/۷۳ ab	۳/۱۳ ghi	۹/۷۷ klm	۲/۴۰ n	۱۹۱/۳۳ b-i	۱۳/۷۰ edf	۸۰ p	۱۰۷ l	سنگ طارم A (سنگ طارم × دانش A۲)
۲/۲۳ b-h	۸۷/۸۴ a-f	۵۵ k	۴۸/۸۵ d	۲/۵۷ e-l	۲/۲۳ d-h	۳/۳۳ efg	۱۱/۰۰ c-f	۲//۸۰ e-l	۱۳۴/۶۷ ij	۵۶/۰۰ b	۸۰ p	۱۰۵ n	سپیدرود A (سپیدرود × IR69224A)
۲/۸۳ a	۹۸/۲۰ a	۷۲/۳۳ i	۸۵/۸۳ b	۲/۷۷ b-g	۲/۳۳ d-g	۳/۱۷ f-i	۱۱/۳۰ cd	۲/۹۷ c-g	۱۶۸/۳۳ d-j	۷۱/۳۳ a	۸۷ l	۱۰۴ o	سپیدرود A (سپیدرود × IR68897A)
۲/۷۰ ab	۹۳/۰۱ ab	۲۳/۳۳ m	۴۰/۳۹ d	۲/۰۰ m	۲/۵۰ b-e	۲/۸۳ ijk	۱۰/۹۳ c-g	۲/۷۰ f-n	۱۳۳/۳۳ ij	۳۴/۱۲ c	۸۵ m	۱۰۹ j	سپیدرود A (سپیدرود × IR62829A)
۲/۳۷ b-i	۹۹/۸۷ a	۲۱/۶۷ n	۸۷/۷۰ ab	۲/۰۰ m	۲/۰۳ ghi	۳/۸۳ ab	۱۱/۵۰ bc	۲/۵۰ k-n	۲۶۹/۶۷ a	۱۳/۳۳ edf	۹۳ e	۱۱۴ c	سپیدرود A (سپیدرود × IR67684A)
۲/۱۷ f-k	۷۸/۷۶ b-g	۹۲/۳۳ e	۹۹/۸۵ a	۲/۳۳ g-m	۲/۱۰ f-i	۲/۱۰ no	۹/۰۷ nop	۲/۷۳ f-m	۲۲۸/۳۳ a-d	۵/۷۲ g-j	۹۲ g	۱۱۵ b	سپیدرود A (سپیدرود × خزر A)

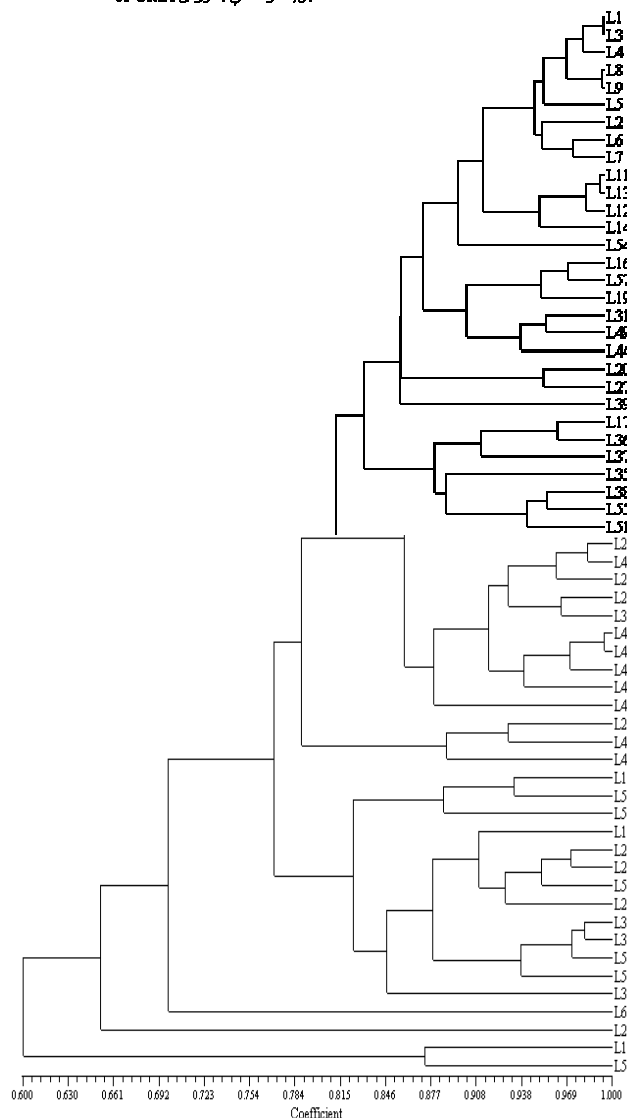
در هر ستون حروف مشابه نشان‌دهنده عدم وجود اختلاف معنی‌دار بین میانگین‌هاست.

(AL) طول بوساک، (EP%) درصد خروج خوشه، (S%) درصد عقیمی گرده، (SP%) درصد عقیمی خوشه، (FL) طول میله پرچم، (SL) طول کلاله، (GL) طول گلوم، (FS) اندازه گلچه، (FW) عرض گلچه، (FN) تعداد گلچه،

(O%) درصد دگرگشتی، (DP) تعداد روز تا گلدهی، (DTP) تعداد روز تا پایان گلدهی.

کجربه خوشه ای به روش UPGMA

شکل ۱- دندروگرام ژنوتیپ‌های مورد مطالعه براساس صفات اندازه‌گیری شده

خود در یک گروه و با کمی فاصله در کنار دیگر لاین‌های نرعقیم بین‌المللی قرار دارد.

لاین نرعقیم حسنی (L10) نیز در گروه لاین نگهدارنده خود (L59) و در کنار حسنی ریشک قرمز (L58) قرار دارد. حسنی ریشک قرمز حاصل جهش خود به خودی از توده جمعیت حسنی بوده که ریشک قرمز در آن ایجاد شده است و به عنوان لاین جدید مطرح شده است بنابراین کنار هم قرار گرفتن این ارقام در یک گروه دور از انتظار نیست. لاین‌های نرعقیم گروه A (گرده ×

IR68888A (L25), IR68280A (L26), IR62829A (L29), IR68899A (L30) با یکدیگر در یک گروه و در مجاور هم قرار داشتند و لاین‌های نگهدارنده‌شان IR68888 B (L42), IR68280 (L43), IR62829 B (L46), IR68899B (L48) و در مجاورت A لاین‌هایشان قرار گرفته‌اند بنابراین شباهت این لاین‌ها به یکدیگر مشخص می‌شود و نشان از تنوع پایین این لاین‌ها و میزان نزدیکی خلوص ژنتیکی آن‌ها است. لاین IR58025A (L28) نیز با لاین نگهدارنده IR58025B (L45)

جدول ۴- پارامترهای ژنتیکی برخی از صفات مهم آلوگامی لاین‌های نر عقیم سیتوپلاسمی (CMS)

صفات	F	%CV	GCV	PCV	ECV	$h^2_{bs}\%$	$\Delta G(S)$
طول بساک	۴/۶۲**	۷/۵۴	۸/۴۱	۱۱/۳۱	۷/۵۷	۵۵/۲۲	۲۹/۴۵
درصدخروج خوشه	۴/۵۸**	۹/۶۲	۱۰/۵۱	۱۴/۲۵	۹/۶۲	۵۴/۴۲	۱۳۲۴/۷۹
درصدعقیمی گرده	۱۳۳۶۹/۵۳**	۰/۳۶	۲۳/۰۳	۲۳/۰۳	۰/۳۵	۹۹/۹۸	۴۲۳۹/۸۵
درصدعقیمی خوشه	۱۴/۰۵**	۶/۳۱	۱۳/۱۶	۱۴/۶۰	۶/۳۱	۸۱/۳۰	۲۳۳۳/۶۹
طول میله پرچم	۸/۵۹**	۱۰/۱۱	۱۶/۰۷	۱۶/۳۸	۹/۹۴	۹۶/۳۲	۸۶/۴۹
طول کلاله	۱۰/۳۵**	۷/۵۱	۱۴/۷۵	۱۶/۶۹	۷/۸۱	۷۸/۱۰	۵۹/۵۵
طول گلوم	۲۹/۷۹**	۵/۵۹	۱۷/۴۰	۱۸/۲۱	۵/۶۹	۹۰/۲۳	۱۰۲/۹۹
طول گلچه	۳۵/۲۳**	۳/۶۲	۱۲/۲۲	۱۲/۲۸	۳/۵۶	۹۹/۱۶	۲۵۳/۹۸
عرض گلچه	۱۱/۱۶**	۵/۹۱	۱۰/۸۶	۱۲/۴۳	۶/۰۴	۷۶/۳۸	۵۶/۰۷
تعداد گلچه	۵/۷۶**	۱۶/۲۳	۲۰/۴۶	۲۶/۱۲	۱۶/۲۴	۶۱/۳۶	۶۱۱۱/۰۷
درصد دگرگشتی	۴۷/۶۹**	۲/۸۱	۱۱/۰۷	۱۱/۵۷	۲/۸۲	۹۱/۵۴	۱۶۷۵/۳۲
شروع گلدهی	۱۵۵۶/۱۸**	۰/۳۸	۸/۷۳	۸/۷۴	۰/۳۸	۹۹/۸۱	۱۵۵۷/۴۰
پایان گلدهی	۴۰۴۶/۵۳**	۰/۱۶	۶/۱۰	۶/۱۰	۰/۱۶	۹۹/۹۳	۱۳۶۷/۳۳

ضریب تغییرات $CV =$ آماره محاسباتی فیشر $F =$ ضریب تغییرات فنوتیپی $PCV =$ ضریب تغییرات ژنتیکی $GCV =$ واریانس فنوتیپی $VP =$ پیشرفت ژنتیکی Δ
 $G(S)$ = توارث پذیری عمومی $h^2_{bs} =$

جدول ۵- ضرایب همبستگی بین صفات آلوگامی مختلف در لاین‌های نر عقیم سیتوپلاسمی برنج.

صفت	AL	EP	S	SP	FL	SL	FS	FW	FN
طول بساک									
درصد خروج خوشه	۰/۱۶ ^{ns}								
درصد عقیمی گرده	-۰/۳۹**	-۰/۳۹**							
درصد عقیمی خوشه	-۰/۳۰**	-۰/۲۴**	۰/۶۵**						
طول میله پرچم	-۰/۰۷ ^{ns}	-۰/۱۴ ^{ns}	۰/۲۹**	۰/۱۵ ^{ns}					
طول کلاله	۰/۰۹ ^{ns}	-۰/۰۹ ^{ns}	۰/۰۳ ^{ns}	-۰/۱۳ ^{ns}	-۰/۰۳ ^{ns}				
طول گلچه	۰/۲۹**	-۰/۲۱*	-۰/۱۸*	-۰/۲۰**	۰/۱۶ ^{ns}	۰/۲۶**			
عرض گلچه	-۰/۲۷**	۰/۱۱ ^{ns}	۰/۱۵ ^{ns}	۰/۰۵ ^{ns}	۰/۱۲ ^{ns}	-۰/۱۴ ^{ns}	-۰/۳۲**		
تعداد گلچه	۰/۱۶ ^{ns}	-۰/۰۷ ^{ns}	-۰/۰۱ ^{ns}	۰/۲۳*	-۰/۰۹ ^{ns}	-۰/۲۹**	۰/۱۸ ^{ns}	-۰/۴۱**	
درصد دگرگشتی	۰/۴۷**	۰/۳۲**	-۰/۴۶**	-۰/۵۶**	-۰/۰۹ ^{ns}	۰/۰۹ ^{ns}	۰/۲۲*	-۰/۱۲ ^{ns}	-۰/۱۵ ^{ns}

ns، * و **؛ به ترتیب غیر معنی‌دار و معنی‌دار در سطح احتمال پنج و یک درصد

(AL) طول بساک، (EP) درصد خروج خوشه، (S) درصد عقیمی گرده، (SP) درصد عقیمی خوشه، (FL) طول میله پرچم، (SL) طول کلاله، (FS) اندازه گلچه، (FW) عرض گلچه، (FN) تعداد گلچه.

آن در تلاقی‌ها، برای بررسی مولکولی توارث‌پذیری استفاده نمود. گزینش و اولویت‌بندی لاین‌های برتر مورد مطالعه از نظر صفات موثر در آلوگامی نظیر درصد عقیمی گرده، خروج خوشه از غلاف، درصد دگرگشتی و تعداد گلچه به ترتیب مربوط به ژنوتیپ‌های IR69224A، IR68888A، اوندا A (اوندا × IR68899A)، ندا A (ندا × خزر A)، نعمت A (نعمت × IR62829A) و گرده A (گرده × IR68888A) می‌باشد. از نتایج این تحقیق می‌توان جهت انتخاب والدین مناسب و استفاده از آنها جهت پروژه‌های اصلاحی مبتنی بر هیبریداسیون و دیگر روش‌ها به منظور یافتن نتاج با عملکرد بالا استفاده نمود.

منابع

- Beck J (1953) *Fritillaries, a gardener's introduction to the genus Fritillaria*. Faber and Faber, London. 136pp.
- Burquez A (1989) Blue tits, *Parus caeruleus*, as pollinators of the crown imperial, *Fritillaria imperialis*, in Britain. *Oikos* 55:335-340.
- Dehertogh A and Leonard M (1993) *The physiology of flower bulbs*. Elsevier Sci. Pub. BV, USA 254pp.
- Ekim T, Arslan N, Koyuncu M (1992) Exported flower bulbs from Turkey and measurements taken. *Acta Hort* 325:861-866.
- Hamrick JL, Godt MJW, Murawshi DA, Loveless MD (1991) Correlation between species traits and allozyme diversity: implications for conservation biology. In: Falk DA, Holsinger KE (Eds), *Genetics and conservation of rare plants*. Oxford University Press, New York, USA, pp 75-86.
- Hamrick JL, Godt MJW (1996) Conservation genetics of endemic plant species. In: Avise JC, Hamrick JL (Eds), *Conservation Genetics: Case Histories from Nature*. Chapman and Hall, New York, USA, pp 281-304.
- Hogbin PM and Peakall R (1999) Evaluation of the Contribution of Genetic Research to the Management of the Endangered Plant *Zieria prostrata*. *Conser Biol* 13:514-522.
- Kang DG, Sohn EJ, Lee YM, Lee AS, Han JH, Kim TY, Lee HS (2004) Effects of bulbus *Fritillaria* water extract on blood pressure and renal functions in the LNAME-induced hypertensive rats. *J Ethnopharm* 91:51-56.
- Kitajima J, Noda N, Ida Y, Miyahara K, Kawasaki T (1981) Steroidal alkaloids of fresh bulbs of *Fritillaria thunbergii* and of crude drug 'bai-mo' prepared therefrom. *Heterocycles* 15:791-796.
- Liu XX, Chen C, Pan LL, Chen YH, Fu CX (2010) Genetic diversity of bulbus *Fritillariae thunbergii* Miq.

خزر A (L21)، گرده A (گرده × IR68888A) (L22)، گرده A (گرده × دانش ۲) (L23)، و لاین نگهدارنده گرده B (L56) نیز در یک خوشه قرار گرفتند و بنابراین این لاین‌ها نیز به خلوص ژنتیکی مورد نیاز رسیده و شباهت ژنتیکی بالایی با لاین نگهدارنده خود نشان می‌دهند. لاین نر عقیم شصتک محمدی A (شصتک محمدی × دانش ۲) (A۲) (L15) و نگهدارنده‌اش شصتک محمدی B (L60) نیز در یک گروه قرار گرفتند. بنابراین این لاین نیز به خلوص ژنتیکی بالایی رسیده است. این دو لاین در پایین‌ترین قسمت دندروگرام قرار گرفتند که نشان‌دهنده آن است که با سایر ژنوتیپ‌ها بیشترین تفاوت ژنتیکی را دارد و می‌توان از

- varieties based on ISSR markers. *Journal of Zhejiang University (Agric and Life Sci.)* 36:246-254.
- Mantel N, (1967) The detection of disease clustering and generalized regression approach. *Cancer Res* 27:209-220
- Milligan BG, Leebens-Mack J, Strand AE (1994) Conservation genetics: beyond the maintenance of marker diversity. *Mol Ecol* 3:423-435.
- Murray HC, Thompson WF (1980) Rapid isolation of high molecular weight plant DNA. *Nucleic Acid Res*, 8:4321-4325.
- Naik PK, Alam MF, Singh H, Goyal V, Parida S, Kalia S, Mohapatra T (2010) Assessment of genetic diversity through RAPD, ISSR and AFLP markers in *Podophyllum hexandrum*: a medicinal herb from the Northwestern Himalayan region. *Physiol Mol Biol Plants* 16:135-148
- Peakall R, Smouse PE (2010) GenAlEx 6.4: Genetic Analysis in Excel. *Population Genetic Software for teaching and research*. *Mol Ecol Notes* 6:288-295
- Perry LM (1980) *Medicinal Plants of East and South East Asia*. MIT Press, Cambridge, MA, pp 236-237
- Powell W, Morgante M, Andre C, Hanafey Mm Vogel J, Tingey S, Rafalski A (1996) The comparison of RFLP, RAPD, AFLP and SSR (microsatellite) markers for germplasm analysis. *Mol Breed* 2:225-238
- Prevost A, Wilkinson MJ (1999) A new system of comparing PCR primers applied to ISSR fingerprinting of potato cultivars. *Theor Appl Genet* 98:107-112
- Rix EM (1971) *The taxonomy of the genus Fritillaria L. in the eastern Mediterranean region*. PhD thesis, University of Cambridge. Corpus Christy College, Cambridge.
- Rohlf FJ (2010) NTSYSpc: Numerical Taxonomy and Multivariate Analysis System Version 2.21j. Exeter Software. Setauket, New York, USA

Shiran B, Amirbakhtiar N, Kiani S, Mohammadi S, Tabatabaei BE, Mordi H (2007) Molecular characterization and genetic relationship among Iranian Almond cultivars assessed by RAPD and SSR markers. *Scientia Hort* 111:280-292.

Slatkin M (1987) Gene flow and geographic structure of natural populations. *Science* (Washington, DC) 236:787-792

Tsukamoto Y (1989) *The Grand Dictionary of Horticulture*. Shogakukan, Tokyo 4:271

Weising K, Nybom H, Wolf K, Meyer W (1995) DNA fingerprinting in plants and fungi. CRC Press, Boca Raton, Fla. 322 pp

Williams JGK, Kubelik AR, Livak KJ, Rafalski JA, Tingey SV (1990) DNA polymorphisms amplified by arbitrary primers are useful as genetic markers. *Nucleic Acids Res* 18:6531-6535.

Wright S (1978) *Evolution and genetics of populations*. University of Chicago Press, Chicago. 590 pp

Yamagishi M, Nishioka M, Kondo T (2010) Phenetic diversity in the *Fritillaria camschatcensis* population grown on the Sapporo campus of Hokkaido University. *Landscape Ecol Eng* 6:75-79.

Yeh FC, Yang RC, Boyle T (1999) Popgene version 1.31, Microsoft window-based freeware for population genetic analysis. University of Alberta and Centre for International Forestry Research. 28 pp.

Zhang DQ, Gao LM, Yang YP (2010) Genetic diversity and structure of a traditional Chinese medicinal plant species, *Fritillaria cirrhosa* (Liliaceae) in southwest China and implications for its conservation. *Biochem Sys Ecol* 38:236-242.